

ERFGOED BRUSSEL

N°017

APRIL 2015

DOSSIER ZONIËNWOUD

VARIA

De Brusselse dierentuin

Lakense parken in hun context

**De Landschapsprijs van
de Raad van Europa**

EEN PUBLICATIE VAN BRUSSEL STEDELIJKE ONTWIKKELING

HET WOUD EN HAAR AANGRENZENDE ZONES

HET GEBOUWDE ERFGOED VAN HET ZONIËNWOUD

MARC MEGANCK

HISTORICUS, VERBONDEN AAN DE KONINKLIJKE MUSEA VOOR KUNST
EN GESCHIEDENIS, OPDRACHTHOUDER BIJ DE DIRECTIE MONUMENTEN
EN LANDSCHAPPEN

De priorij van het Rood Klooster, Oudergem
(Schmitt-Globalview, 2013 © GOB).

Het Zoniënwoud is zeker geen ongerept bos zonder bebouwing. Er zijn talrijke door mensenhanden gemaakte constructies te vinden (afb.1), die deels ook te maken hebben met de nabijheid van de stad. Vooral nader in te gaan op dit gebouwde erfgoed daterend van de prehistorie tot de 20ste eeuw, moeten we stilstaan bij het gegeven dat de grenzen van dit bomenmassief in de loop van de eeuwen veranderd zijn. De huidige bosranden verschillen grondig van die op het einde van het ancien regime. De operaties van de Generale Maatschappij, die tussen 1822 en 1843 grote delen kapte en verkavelde, hebben de oppervlakte van het woud grondig gereduceerd – meer dan drie vijfden werden opgeofferd. Het waren vooral de perifere zones die hierdoor werden aangetast. Talrijke elementen die zich midden in het woud of aan de rand ervan bevonden, werden uit hun context losgerukt en geïntegreerd in een nieuw voorstedelijk weefsel. We zullen het hier dus hebben over een veelsoortig erfgoed dat zich zowel in het woud zelf als in de aangrenzende zones bevinden.¹

AARDEN CONSTRUCTIES

De ondergrond van het Zoniënwoud is eeuwenlang grotendeels intact gebleven, zodat er nog meerdere archeologische sites te vinden zijn. De oudste structuren dateren uit het neolithicum. Ongeveer 6.000 jaar geleden bouwden de eerste landbouwers in onze streken een versterking op een uitloper van het woud begrensd door de Watermaalbeek en een van haar zijrivieren, op de plaats die Bosvoorde-Vijvers werd genoemd. De omwalling die nog deels te zien is in het boslandschap, bestond uit een reeks aardeophogingen beschermd door greppels. Twee grafheuvels aan de buitenkant van de perimeter, op de kruising van de Tumuliweg en de

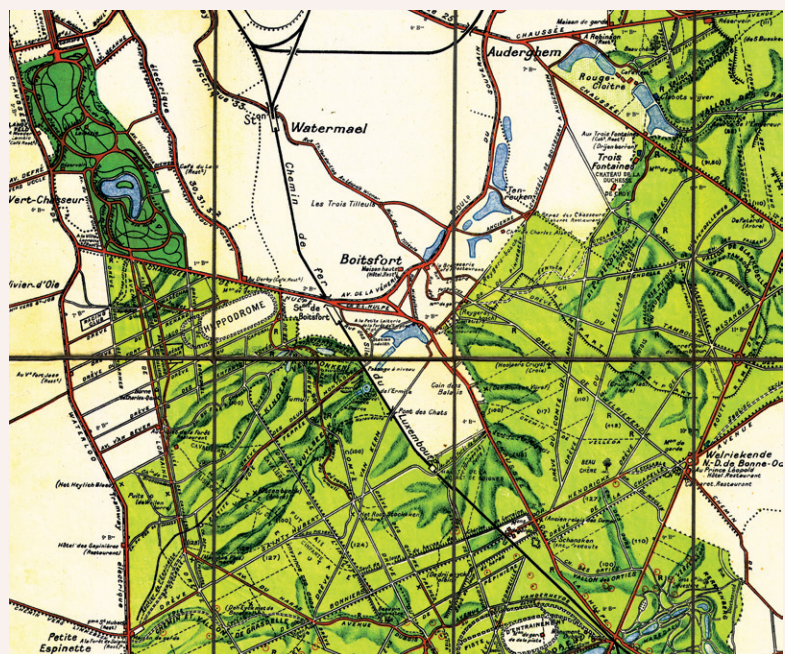
Tweebergenlaan, zouden uit dezelfde periode als de fortificatie kunnen dateren. Deze laatste werd in 2002 erkend als archeologische site.

Tussen 1520 en 1566 werden op initiatief van Karel V de grenzen van het domaniale bos afgebakend. Hiervoor werd een talud aangelegd en een gracht waarlangs aan de binnenkant stenen grenspalen voorzien van het Bourgondisch kruis werden geplaatst. Deze afbakening bleef intact tot aan het einde van het ancien regime, maar raakte in onbruik bij de opstelling van het kadaster in 1834. In Ukkel, Groenendaal en Sint-Genesius-Rode zijn nog enkele grenspalen en bepaalde stukken van het talud bewaard gebleven.

Voor de omwalling van de stoeterij van Antoon van Bourgondië (15de eeuw) en later die van Albrecht en Isabella (17de eeuw) op de grens tussen Groenendaal en Watermaal-Bosvoorde, vlakbij de Bundersdreef,

werden eveneens aarden taluds versterkt met palen en een gracht aangelegd. Tot de thans nog zichtbare overblijfselen behoort een wolvensprong, een walgracht constructie die moest verhinderen dat wolven de stoeterij zouden binnendringen en tegelijk de paarden binnen het domein moest houden.

Vanaf de eerste helft van de 17de eeuw werden langs de pas aangelegde steenwegen doorheen het bos enkele schansen bestaande uit aarden wallen aangelegd. Ze fungeerden als wachtposten op strategische punten. De overblijfselen van een dergelijke constructie die van voor 1638 dateert, zijn nog te zien aan de Terhulpesteenweg ter hoogte van de Kapeldreef (Groenendaal) (afb.2). Het zogenaamde Fort Jaco in Ukkel, aan de Waterloosesteenweg, is eveneens een overblijfsel van een schans van hetzelfde type, maar van een veel latere datum (begin 18de eeuw).

Afb. 1

Kaart van het Zoniënwoud, het Kapucijnenbos en het Terkamerenbos, door René Stevens en uitgegeven door de vereniging De Vrienden van het Zoniënwoud, z.d. [ca 1914-1923]. Detail.

Afb. 2

Overblijfselen van een schans van de 17de eeuw in Groenendaal (H. Blanchaert, 2011 © KMKG).

Afb. 3

Voormalige priorij van het Rood Klooster in Oudergem. Het Poortgebouw en het Vrouwenverblijf (S. Modrie, 2010 © G0B).

HET MONASTIEKE ERFGOED

Onder het ancien regime was het Zoniënwood een domein dat gereserveerd was voor de vorst. Vanaf de 12de eeuw gaven de hertogen van Brabant evenwel enkele kloostergemeenschappen de toelating om zich aan de rand of midden in het woud te vestigen. Het woud is immers een ideale plek voor een kluizenaarsbestaan of om zich terug te trekken in een klooster. Op het einde van de 18de eeuw waren er negen religieuze gemeenschappen in of rond het woud gevestigd: de abdij van Vorst (benedictijnen, 1105-1110), de Terkamerenabdij (cisterciënzers, 1201), de priorij van Hertoginnedal (dominicanen, 1262), de priorij van Groenendaal (augustijnen, 1343), de priorij van het Rood Klooster (augustijnen, 1366), de priorij van de Zeven Fonteynen (augustijnen, 1388), de priorij Ter Cluysen (augustinessen, 1399), het klooster van

Boetendaal (franciscanen, 1467) en het klooster van Tervuren (capucijnen, 1626). De kloosterlingen beperkten zich niet tot het louter bewerken van de grond. Ze legden ook vijvers aan, bouwden molens, ontgonnen steengroeven en deden soms aan wijnbouw. Toen de kloosters op het einde van de 18de eeuw werden gesloten, vielen ze ten prooi aan verval en sloop. De gespaarde gebouwen kregen nieuwe functies als boerderijen, buitenhuizen, industriële sites enzovoort.

De meeste van deze complexen zijn thans beschermd. De voormalige priorij van het Rood Klooster in Oudergem, die in 1965 werd beschermd, geeft een idee van de vorm van een groot klooster in het Zoniënwood (zie afb. p.16). Er zijn nog meerdere gebouwen bewaard gebleven: de portierswoning (afb.3), het lekenhuis, de molenaarswoning, het landbouwkwartier, het huis van de prior en een groot deel

van de omwallingsmuur. Vanaf 1997 werden op deze site archeologische opgravingen uitgevoerd met het oog op de restauratie van de gebouwen en een heraanleg van het landschap. De verdwenen muren van de kerk en het klooster zijn op de grond aangegeven door middel van een betegeling in witsteen, die van de ziekenboeg, de brouwerij, het refectorium en het gastenverblijf door plantenvolumes en een stapelmuurtje. De fontein van het voorplein werd gereconstrueerd op basis van bij de archeologische opgravingen aangetroffen gegevens.

De Terkamerenabdij in Elsene, die in 1953 werd beschermd, is volledig afgesneden van het woud en opgenomen in het stadsweefsel (afb.4). Kerk, klooster, voorplein, bijgebouwen en tuinen getuigen nog van het groots opgezette architecturale programma dat tijdens het ancien regime tot stand kwam. De priorij van Hertoginnedal

Afb. 4

Denijs Van Alsoot, *Gezicht op de abdij van Terkameren bij Brussel*, 1609 [© Musée des Beaux-Arts de Nantes].

in Oudergem, die in 2003 werd beschermd, is ook van het bos afgesneden (afb.5). De nog bestaande gebouwen werden in de 20ste eeuw grondig gewijzigd. Het voormalige priorinnenkwartier werd geflankeerd door een toren met een afgeknotte koepel, wat het gebouw het uitzicht geeft van een kasteel. Er is ook nog een overblijfsel van de boerderij en een deel van de omwallingsmuur van de 17de eeuw bewaard.

JACHTHUIZEN EN HERTOGELIJKE JACHTPARTIJEN

De hertogen van Brabant lieten residenties bouwen waar ze regelmatig verbleven om te gaan jagen. Een voorbeeld daarvan is het kasteel Dry Borren in Oudergem, ten zuiden van de Waverseseesteenweg (afb.6). Dit werd waarschijnlijk opgetrokken in opdracht van Jan III, hertog

van Brabant (1313-1355). Het geheel bestaat uit een slottoren, een woongedeelte en een kapel (afb.7). Vanaf de 15de eeuw en tot in 1786 fungeerde het kasteel als gevangenis voor mensen die in het woud een vergrijp hadden gepleegd. De tot ruïne vervallen slottoren werd in de jaren 1820 gesloopt. Alleen het woongedeelte bleef gespaard. Het kende verschillende eigenaren en werd in 1906 aan de staat overgedragen. Tussen 1973 en 2000 werd het gebruikt door de *Conseil de Trois-Fontaines*, die er tentoonstellingen over het woud organiseerde. Het werd in 1986 beschermd en is thans eigendom van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

Toen in de 13de eeuw de Hertogelijke Jacht in Bosvoorde werd geïnstalleerd –een instelling die alle activiteiten van de lange jacht beheerde– werd een kasteelcomplex gebouwd met het huis van de jachtmeesters,

een hoenderhof met dienstgebouwen, een kennel en een aan Sint-Hubertus gewijde kapel. Van dit complex, dat op het einde van de 18de eeuw werd gesloopt, zijn op de Hondenberg, een geplaveid straatje vlakbij het Antoine Gilsonplein waarvan de naam verwijst naar de meutes jachthonden, nog bijgebouwen bewaard gebleven.

DE BOSWACHTERSHUIZEN

Aanvankelijk woonden de boswachters in de omliggende dorpen, soms ver van het bosdistrict (de kleinste administratieve onderverdeling van het bos) waarvoor zij verantwoordelijk waren. In 1786 besloot het bosbeheer een reeks boswachtershuizen op te trekken rond, of zelfs in het woud, in Vleurgat, aan de Kleine Hut, in Terhulpen... In sommige gevallen werden kloostergebouwen omgevormd tot boswachterswoningen.

Afb. 5
Voormalig priorij Hertoginnedal in Oudergem. Prioreskwartier (foto auteur, 2006 © KMKG).

In de eerste helft van de 19de eeuw bouwde ook de Generale Maatschappij boswachtershuizen langs de nieuwe bosranden die resulteerden uit de verkaveling. De huidige boswachtershuizen werden echter vooral gebouwd nadat de staat in 1843 het woud had overgenomen. Ze zijn omringd door open, brandwerend grasland dat de boswachter toeliet om een lapje grond te cultiveren voor het onderhoud van zijn familie. Er zijn nog meerdere van deze huizen bewaard, onder meer in Watermaal-Bosvoorde (Buksboomstraat 59 en Bundersdreef 1) en in Ukkel (Sint-Hubertusdreef 17).

.....

GEHUCHTEN EN BOERDERIJEN

Er waren heel wat gehuchten en boerderijen waarvan de activiteiten met het bos hadden te maken. De

laatste traditionele huizen en boerderijen aan de bosrand dateren van de 19de eeuw. De Bezemhoek in Watermaal-Bosvoorde ontwikkelde zich rond een oud gedeelte van de Terhulpsessesteenweg, op de helling van de vallei van de Zwaaneweidebeek. Het gehucht bestaat uit kleine rijhuizen die vroeger werden bewoond door arbeiders die in het bos werkten – houthakkers, klompenmakers en bezembinders, die hun naam gaven aan de plek. De bewoners cultiveerden achter hun huis eveneens een tuin-moestuin. De Bezemhoek, die erg geliefd is omwille van zijn levenskader, heeft een gentrificatieproces ondergaan.

De delen die door de Generale Maatschappij van het woud werden afgesneden, waren aanvankelijk bestemd als landbouwgrond. Op deze ontboste percelen werden door meerdere eigenaren boerderijen uit-

gebaat. Zo liet baron de Stassart rond 1830 een grote boerderij bouwen aan de Waterlooessesteenweg in Ukkel (nr. 1537). Dit complex werd in 1993 gerenoveerd door het architectenbureau Samyn & Partners.

.....

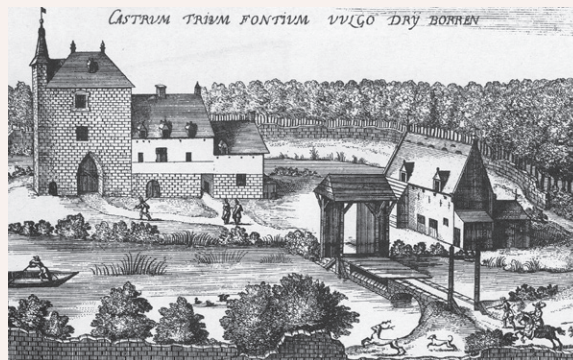
KASTELEN EN BUITENHUIZEN

Vanaf de eerste helft van de 19de eeuw bouwden adellijke families en rijke burgers hun tweede of hoofdresidentie aan de rand van het bos. Zo ontstonden grote domeinen op voordien beboste terreinen. Meerdere van deze kastelen, vaak omgeven door een opmerkelijk park, zijn beschermd.

Het kasteel *La Solitude* in Oudergem (Charles Schallerlaan 54, beschermd sinds 2000) werd in 1912 opgetrokken in opdracht van de hertogin van Arenberg, douairière van hertog

Afb. 6
Het kasteel Dry Borren in Oudergem
(Schmitt-Globalview, 2013 © GOB).

Afb. 7
Dry Borren in het midden van de 17de eeuw (tekening uit
SANDERUS, A., *Chorographia sacra Brabantiae*, Brussel, 1659).

Charles de Croÿ. De naam van het kasteel verraadt dat de eigenares op zoek was naar afzondering. Het kasteel *Jolimont* in Watermaal-Bosvoorde (Middelburgstraat 70) werd gebouwd op de helling van de Crekelenberg die uitgaat op het woud. Het werd bewoond door grote artistieke families en talrijke kunstenaars zoals Jacques d'Artois (1613-1686), Brussels landschapsschilder wiens lievelingsonderwerp – hoe kan het anders – het Zoniënwoud was. Het voormalige domein van *Tournay-Solvay*, eveneens in Watermaal-Bosvoorde (Terhulpesteenweg 201-203) werd in de jaren 1980 tot openbaar park omgevormd. Ook vermeldenswaard zijn de *Manoir d'Anjou* in Sint-Pieters-Woluwe (Bosstraat 365), gebouwd op het voormalige bos-district Putdaal; het kasteel *Charle-Albert* in Watermaal-Bosvoorde (Charle-Albertlaan 7), dat in 1988 werd beschermd en is opgetrokken

op een terrein van 1,5 hectare van het bos en het domein *Bischoffheim* (Kattenberg 19). Dit kasteel, dat werd gebouwd vanaf 1854 en in 1992 beschermd, herbergt momenteel de *International School of Brussels*.

CAFÉ-MELKERIJEN, HERBERGEN EN HOTEL- RESTAURANTS

Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw kwam het woudtoerisme op gang. De burgerij dweepte met het boslandschap en met natuurcontemplatie. Aanvankelijk waren het vooral de 'geciviliseerde' bosranden die gefrequenteerd werden, waartoe ook de grote, rond het bos aangelegde openbare parken – zoals het Terkamerenbos – behoorden. Deze waren gemakkelijk bereikbaar dankzij de aanleg van de tram en de spoorweg – de lijn Brussel-Luxemburg werd

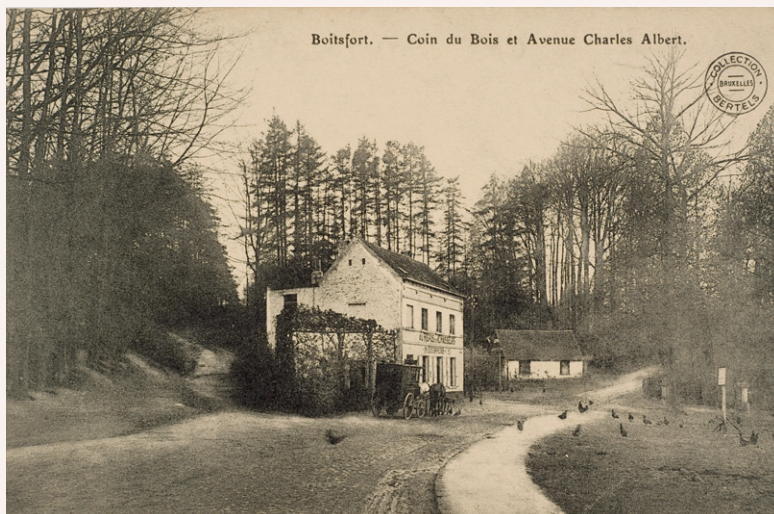
aangelegd tussen 1846 en 1854 en had in Watermaal-Bosvoorde een thans verdwenen halte 'Zoniënwoud' (afb.8). Op zondag trokken wandelaars naar café-melkerijen en herbergen, zoals *À la Petite Laiterie de la Forêt de Soignes* in Watermaal-Bosvoorde (Vuurkeienweg 9). De meest vermogenden verbleven enkele dagen aan de rand van het woud in de hotel-restaurants van Bosvoorde, Oudergem, Terhulpen of Groenendaal. Sommige van deze adressen zijn ook vandaag nog een restaurant, maar wel met veel meer standing dan vroeger: *Au Repos des Chasseurs* in Oudergem (Charle-Albertlaan 11) (afb.9) of *Le Chalet de la Forêt* in Ukkel (Lorrainedreef 43) (afb.10).

DE HIPPODROOMS

Er werden ook meerdere renbanen opgetrokken in of aan de rand

Afb. 8
'Halte van het Zoniënwood' in Watermaal-Bosvoorde (verdwenen). Prentbriefkaart (verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB-GOB).

Afb. 9
Au Repos des Chasseurs in Watermaal-Bosvoorde. Prentbriefkaart (verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB-GOB).

Afb. 10
Le Chalet de la Forêt in Ukkel, 1905. Prentbriefkaart (verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB-GOB).

van het bos. Die van Bosvoorde op de Terhulpesteenweg is de oudste (afb.11). Hij werd in 1875 gebouwd en werd geëxploiteerd door de *Société d'Encouragement pour l'Amélioration des Races de Chevaux et le Développement des Courses en Belgique*. De hippodroom van Groenendaal dateert van 1888. Hij werd uitgebreid met een trainingspiste. René Stevens en Louis Van der Swaelmen, verwoede verdedigers van het Zoniënwoud, verzetten zich tegen deze open plekken met een bijzonder karakter: "(...) l'odieuse trouée du champ de courses de Groenendaal, pour lequel des milliers de beaux arbres furent sacrifiés à la gloire des passions malsaines, immorales et souvent criminelles du jeu, pour une classe de oisifs et de privilégiés de la fortune (...)."2 De gouden tijd van de hippodrooms is allang voorbij. Het centrale grasveld van de hippodroom van Bosvoorde werd op het einde van de jaren 1980 ingericht als golfterrein. De gebouwen (tribunes, weeginstallatie...) werden in 1959 beschermd en dienen als kader voor diverse culturele manifestaties. De hippodroom van Groenendaal ging failliet en is sinds de jaren 1990 in verval.

Het gebruik om paardenritten te maken in het woud, leidde tot de bouw van maneges en paardenboxen aan de bosrand. Zo ontstond in 1929-1930 *Le Royal Étrier belge* (Groenejagersveld 19), in regionalistische stijl en gebouwd in opdracht van de familie Solvay, die wilde zorgen voor een hoogwaardig paardensportcentrum voor officieren, de aristocratie en leden van de hogere burgerij.

VAN HET HART NAAR DE RAND

Ondanks de achtereenvolgende verkavelingen, de radicale verandering van het perifere landschap of de aanleg van snelwegen, blijft de differentiatie tussen de kern van het woud en de randen een primordiaal element voor de definitie van het Zoniënwoud. Want zelfs als we tijdens een zondagse wandeling diep het woud intrekken, op zoek naar natuur of het gebouwd erfgoed dat er zich bevindt, de stad blijft altijd dichtbij.

Vertaald uit het Frans

NOTEN

1. Bibliografie: PIERRON, S., *Histoire illustrée de la forêt de Soignes*, 3 tomes, La Pensée Belge, Bruxelles, s.d. [1935-1937]; WAUTERS, A., *Histoire des environs de Bruxelles ou description des localités qui formaient autrefois l'annexion de cette ville* (Nieuwe editie van de oorspronkelijke tekst van 1855), Éditions Culture et Civilisation, IX, Brussel, 1973, pp. 239-272; MAZIER, M., *Histoire d'une forêt périurbaine: Soignes 1822-1843. Sous la coupe de la Société Générale*, Éditions de l'Université de Bruxelles, Brussel, 1994; *Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles*, deel 3, 9 en 21, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel, 1993-1994 en 2010; *Domaines nés de la forêt de Soignes depuis le XIXe siècle*, Conseil de Trois-Fontaines, Oudergem, 1995; VANDERMOTTEN, C., MAZIER, M., PARISEL, C., VANWIJNSBERGHE, S., STÉNUIT, J., en LANGOHR, R., *Itinéraires de la forêt de Soignes et de ses abords*, Société Royale Belge de Géographie (coll. 'Hommes et Paysages', 40-41), Brussel, 2012.
2. "(...) de afgrijselijke open plek van de paardenrennen van Groenendaal, waarvoor duizenden mooie bomen werden opgeofferd ter meerdere eer en glorie van een ongezonde, immorele en vaak criminele passie van het gokken, voor een klasse van lanterfanter en gefortuineerden (...)." STEVENS, R. en VAN DER SWAELMEN, L., *Guide du Promeneur dans la forêt de Soignes*, Librairie nationale d'Art et d'Histoire – G. Van Oest & Cie, Brussel en Parijs, 1923, p. 60.

Afb. 11

De hippodroom van Bosvoorde. De piste, 1901, Prentbriefkaart (verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB-GOB).

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basy, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Lesecque,
Cecilia Paredes, Brigitte Vander Bruggen
en Anne-Sophie Walazyc.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

COÖRDINATIE ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COÖRDINATIE DOSSIER

Murielle Lesecque

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

Paulo Charruadas, Bruno Campanella,
Mimi Debruy, Yannick Devos,
Paula Dumont, Patrick Huvette,
Wim Lambrechts, Roger Langohr,
Catherine Leclercq, Harry Lelièvre,
Isabelle Leroy, Marc Meganck,
Jean-François Plumier, Grégory Reinbold,
Karim Sarton, Blanche Tirtiaux,
Bart Vanmontfort, Brigitte Vander
Bruggen, Stéphane Vanwijnsberghe,
Anne-Sophie Walazyc.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels,
Data Translations Int.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Linda Evens,
Harry Lelièvre, Griet Meyfroots,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt en
de leden van het redactiecomité.

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

Dereume Printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen.
bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Stadswinkelsteam, Olivia Bassem,
Ann Degraeve, Sylvianne Modrie.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling/
Gewestelijke overheidsdienst Brussel,
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs.
Alle rechten voor het reproduceren,
vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en Landschappen –
Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.monument.irisnet.be>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

KBIN – Koninklijk Belgisch Instituut voor
Natuurwetenschappen
AAM – Archives d'Architecture Moderne
AKP – Archief van het Koninklijk Paleis
ARA – Algemene Rijksarchief
ARB – Académie royale de Belgique
ARP – Archief René Pechère
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
DML – Directie Monumenten en
Landschappen
GOB – Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het
Kunstpatrimonium / Institut royal du
Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor Kunst
en Geschiedenis
KMSKB – Koninklijke Musea voor
Schone Kunsten van België
MOB – Milieu Commissie Brussel
en Omgeving
ONF – Office National des Forêts
SAB – Stadsarchief Brussel
ULB – Université libre de Bruxelles

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2015/6860/005

Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.